

INSON TEMPERAMENTINING TURLARI VA ULARNING KUNDALIK HAYOTDAGI ROLI

Ilmiy rahbar: A.B.Burteshova

Toshkent davlat tibbiyot universiteti Chirchiq filiali
Psixologiya farmatsiya va Xalqaro aloqalar fakulteti

Psixologiya fani o'qituvchisi
burteshovaaliya@gmail.com

+998994032431

Baxtiyorova Umida Xusniddin qizi

Toshkent davlat tibbiyot universiteti Chirchiq filiali
Psixologiya farmatsiya va Xalqaro aloqalar fakulteti

Psixologiya yo'nalishi talabasi

Umidadaxtiyorova74@gmail.com

+998 95 431 05 02

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17695714>

ARTICLE INFO

Received: 11th November 2025

Accepted: 12th November 2025

Published: 24th November 2025

KEYWORDS

*temperament, shaxs,
psixologiya, xulq-atvor, hissiyot,
fiziologiya, tipologiya.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada inson temperamentining mohiyati, uning psixologik va fiziologik asoslari hamda shaxs rivojlanishidagi o'rni haqida so'z yuritiladi. Temperament insonning individual xususiyatlarini, xatti-harakatlar dinamikasini va hissiy reaksiyalar tezligini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi. Maqolada temperament turlari, ularning farqlari, tarixiy shakllanishi hamda zamonaviy psixologiyada qo'llanilish jihatlari keng tahlil qilingan. Shuningdek, temperamentning ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati va shaxs faoliyatiga ta'siri haqida ilmiy qarashlar bayon etilgan.

Inson psixologiyasi tarixida temperament masalasi eng qadimiy va dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Har bir shaxs o'ziga xos xulq-atvori, his-tuyg'ulari va fikrlash uslubi bilan boshqalardan farq qiladi. Bu farqlar insonning irodasi yoki tarbiyasi natijasi bo'lishi mumkin, biroq temperament bu xususiyatlarning fiziologik, ya'ni biologik asosini tashkil etadi.

Temperament shaxsning hayot faoliyatidagi barcha jihatlariga — uning ish unumdorligi, hissiyotlarini boshqarish qobiliyati, ijtimoiy munosabatlarga kirishish tezligi va stress holatlariga munosabatiga — bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois temperamentni chuqur o'rganish psixologiya, pedagogika, tibbiyot hamda menejment kabi sohalar uchun muhim ahamiyatga ega.

Tarixan temperament nazariyasining ildizlari qadimgi yunon faylasufi Gippokrat ta'limotiga borib taqaladi. U inson organizmidagi to'rtta suyuqlik — qon, safro, qora o't va balg'am nisbatiga qarab temperamentni belgilagan. Keyinchalik Galen, Kant, Pavlov kabi olimlar bu ta'limotni ilmiy asosda rivojlantirganlar.

Asosiy qism

Temperamentning mohiyati: Temperament — bu shaxsning ruhiy faoliyatida namoyon bo'ladigan, asosan tug'ma bo'lgan individual xususiyatlar majmuasidir. U insonning atrof-muhitga qanday munosabatda bo'lishi, hissiy reaksiyalarining tezligi, kuchi va davomiyligini belgilaydi. Temperament xatti-harakatning "dinamik tomonini" ifodalaydi, ya'ni nima qilayotganidan ko'ra qanday qilayotganini ko'rsatadi. Shu bois temperament xarakterdan farq qiladi — xarakter ijtimoiy tajriba asosida shakllansa, temperament biologik asoslarga ega. Psixologiyada temperamentning tabiati ikki jihatdan tahlil qilinadi: fiziologik va psixologik.

Fiziologik nuqtai nazardan u markaziy nerv tizimi faoliyati bilan bog'liq bo'lsa, psixologik nuqtai nazardan u insonning hissiy barqarorligi, irodaviy boshqaruv darajasi va kommunikativ xususiyatlarini ifodalaydi.

Temperamentning fiziologik asoslari: I. P. Pavlov temperamentni nerv tizimining asosiy xususiyatlariga — kuch, muvozanat va harakatchanlik kabi parametrlarga bog'lagan.

1. Kuch – nerv hujayralarining faoliyatga bardoshlilik darajasini bildiradi.
2. Muvozanat – qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari o'rtasidagi uyg'unlikni ko'rsatadi.

3. Harakatchanlik – bir jarayondan boshqasiga o'tish tezligini ifodalaydi.

Ushbu uch omil turli darajada namoyon bo'lib, temperament turlarining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Masalan, kuchli va muvozanatli nerv tizimiga ega inson barqaror, murosali va hissiy jihatdan turg'un bo'ladi. Aksincha, muvozanatsiz tizim egasi tez hayajonlanadi, emotsional o'zgarishlarga moyil bo'ladi. Zamonaviy neyropsixologiyada temperament markaziy nerv tizimi faoliyati bilan bir qatorda genetik omillar, gormonlar muvozanati, neyromediatorlar (masalan, dopamin, serotonin, adrenalin) faoliyatiga ham bog'liq deb qaraladi. Shu sababli temperament nafaqat tug'ma, balki biologik jihatdan murakkab tizim hisoblanadi.

An'anaviy Hippokrat–Galen tizimiga ko'ra, temperament to'rt asosiy turga bo'linadi:

1. Sangvinik — tez fikrlovchi, quvnoq, ijtimoiy faol, muvozanatli shaxs. U yangi sharoitlarga oson moslashadi, tashabbuskor va ochiqqo'ngil bo'ladi.

2. Xolerik — energiyaga boy, qat'iyatli, lekin tez hayajonlanadigan tip. U yetakchilikka intiladi, biroq sabrsizlik uning kamchiligi bo'lishi mumkin.

3. Flegmatik — osoyishta, sekin, biroq ishonchli va sabrli inson. U doimiylikni afzal ko'radi, o'z ishini mukammal bajarishga intiladi.

4. Melanxolik — hissiyotlarga boy, ichki dunyosi keng, lekin o'ziga ishonchi sust bo'lishi mumkin. U badiiy va ijodiy faoliyatda yuksak natijaga erishadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy psixologiyada “sof” temperamentlar kam uchraydi. Har bir insonda temperament turlari turlicha nisbatda aralash holatda bo'ladi. Masalan, kimdadir sangvinik-xolerik, boshqasida flegmatik-melanxolik xususiyatlar uyg'unlashgan bo'lishi mumkin.

Temperamentning shaxs rivojlanishidagi o'rni: Temperament shaxsning rivojlanish yo'lini belgilovchi muhim psixologik omildir. U insonning motivatsiyasi, kommunikatsiya uslubi, kasbiy moslashuvi va ijodiy salohiyatiga ta'sir qiladi. Xoleriklar rahbarlik lavozimlarida muvaffaqiyatli bo'ladi, chunki ular tez qaror qabul qiluvchi, tashabbuskor va kuchli energiyaga ega. Sangviniklar jamoaviy ishda samarali, ular ijtimoiy muloqotda faol va optimistik. Flegmatiklar uzoq muddatli va tahliliy ishlarni muvaffaqiyatli bajaradi. Melanxoliklar esa chuqur tafakkur va nozik his-tuyg'ularni talab etuvchi ijodiy sohalarida muvaffaqiyat qozonadi. Psixologik jihatdan temperament shaxsning stressga bardoshlilikini ham belgilaydi. Masalan, xoleriklar tez ta'sirlanishadi, lekin qisqa muddatda tiklanishadi; melanxoliklar esa uzoq vaqt ichki kechinmalarga berilib yuradi.

Temperament va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri: Inson temperamentini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bu ijtimoiy muhitdir. Oila, maktab, do'stlar, ish jamoasi va madaniy muhit shaxs temperamentini o'zgartira olmasa-da, uning namoyon bo'lish shaklini sezilarli darajada belgilaydi.

Masalan, qat'iy intizom talab qilinadigan muhitda xolerik inson o'z hissiyotlarini boshqarishni o'rganadi, flegmatik esa faolroq bo'lishga intiladi. Pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning temperament tipini bilgan holda ularga individual yondashuvni tanlash o'quv samaradorligini oshiradi. Bu, ayniqsa, boshlang'ich ta'limda muhim, chunki o'quvchilar bir xil sur'atda emas, turlicha tezlikda o'zlashtiradi.

Temperamentning zamonaviy tadqiqotlardagi o'rni: XXI asr psixologiyasida temperamentni o'rganish faqat nazariy emas, balki empirik yo'nalishda ham rivojlandi. Bugungi kunda

neyropsixologiya, genetika va kognitiv fanlar temperament bilan bog'liq mexanizmlarni chuqur tahlil qilmoqda.

Masalan, K. Jung tipologiyasi shaxsni introvert va ekstravert sifatida ajratadi, bu ham temperament bilan bevosita bog'liq. X. Ayzenk esa temperamentni nevrotizm va ekstroversiya o'qlari orqali o'lchash tizimini yaratgan.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, temperament nafaqat biologik, balki kognitiv va ijtimoiy omillar bilan ham uzviy aloqada bo'lib, shaxsning psixologik moslashuvini belgilaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, temperament insonning shaxsiy va psixik rivojlanishida muhim o'rin tutuvchi tug'ma omildir. U insonning hissiyotlari, xatti-harakatlari, fikrlash sur'ati hamda atrof-muhitga bo'lgan munosabatini belgilab beradi. Temperamentni to'g'ri anglash nafaqat psixologiya, balki pedagogika, menejment, tibbiyot va ijtimoiy fanlar uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki har bir insonning temperament tipi uning faoliyat uslubi va ijtimoiy moslashuvini aniqlaydi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarga ko'ra, temperament nafaqat nerv tizimi xususiyatlariga, balki genetik va gormonal omillarga ham bog'liq bo'lib, shaxsning umumiy psixik barqarorligini shakllantiradi. Shu bois inson o'z temperamentini to'liq o'zgartira olmasa-da, uni anglash, boshqarish va ijobiy yo'naltirish orqali o'z hayot sifatini yaxshilashi mumkin.

Pedagogik jarayonda esa o'quvchilarning temperament xususiyatlarini hisobga olish ta'lim samaradorligini oshiradi, individual yondashuvni ta'minlaydi hamda o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi psixologik uyg'unlikni mustahkamlaydi. Demak, temperamentni chuqur o'rganish va uni to'g'ri qo'llash shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pavlov I. P. "O sistemax vyshey nervnoy deyatel'nosti cheloveka i zivotnyx." — Moskva: Nauka, 1952.
2. Jung C. G. "Psychological Types." — London: Routledge & Kegan Paul, 1971.
3. Ayzenk H. J. "The Biological Basis of Personality." — Springfield: Thomas, 1967.
4. Gippenreyter Yu. B. "Vvedenie v obshchuyu psixologiyu." — Moskva: AST, 2018.
5. Karimova V. M. "Psixologiya: Umumiy va ijtimoiy psixologiya asoslari." — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.
6. Qodirov A. A. "Pedagogik psixologiya." — Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2014.
7. Allport G. W. "Personality: A Psychological Interpretation." — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1937.
8. Mavlonova R. A. "Psixologiya asoslari." — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.
9. Buss A. H., Plomin R. "Temperament: Early Developing Personality Traits." — Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1984.
10. Qodirova F. "Shaxs va temperamentning o'zaro bog'liqligi." — "Psixologiya" jurnali, №2, 2022, 45–52-betlar.